

ЖИНОЯТЧИЛИК ТУШУНЧАСИ ВА УНИ СОДИР ЭТИЛИШ САБАБ ВА ШАРТ-ШАРОИТЛАРИНИ ЎРГАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги
Академияси 321 гуруҳ курсанти
Халимов Асилбек Фахриддин ўғли

Аннотация. Ушбу мақолада жиноятчиликнинг содир этилиш сабаблари ва уларга имкон берган шарт-шароитлар, жиноятчилик тушунчаси, хусусиятлари ва турлари, жиноятчилик сабаблари ва уни тавсифлаш муаммоси, жиноятчи шахси, унинг криминологик тавсифи ва жиноятчиликнинг олдини олиш, шахс ғайриижтимоий мойиллигининг шаклланиши ҳамда муайян жиноят содир этиш механизми, криминологик виктимология асослари, таснифи, жиноятларни профилактика қилиш, рецидив, уюшган, вояга етмаганлар, оиладаги, тамагирлик ниятида зўрлик ишлатиб содир этиладиган, иқтисодий, экология ва солиқ жиноятчилигининг криминологик тавсифи ҳамда унинг олдини олиш жиноятчиликнинг содир этилиш сабаблари ва уларга имкон берган шарт-шароитларни аниқлаш, таҳлил қилиш, бартараф этишни ташкил этиш ва такомиллаштириш бўйича илмий асосланган тушунчалар баён этилган.

Калит сўзлар: жиноят, жиноятчилик, жиноятчи шахс, жиноят содир этилиш сабаблари ва унга имкон берган шарт-шароитлар.

Жиноят, унинг сабаблари, жиноятчининг шахси ва унинг жиноий хатти-харакатларини, жиноятчиликнинг профилактикаси йўллари ва унинг олдини олиш ҳамда жиноятчиликнинг қонуниятлари ва тенденцияларини, унинг сабаблари ва шарт-шароитларини ўрганишга оид нисбатан мустақил мураккаб социологик-ҳуқуқий фан бу криминология ҳисобланади. Ушбу фан орқали нафақат жиноят, балки жиноятнинг келиб чиқиш сабаблари ва уларнинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитлар илмий-амалий жиҳатдан ўрганилиб таҳлил қилинади, ушбу таҳлил натижасидан келиб чиқиб муайян жиноят тури бўйича алоҳида профилактика дастури ишлаб чиқилади. Пировард натижада эса, жиноятларни содир этилишидан олдин, яъни барвақт олдини олинишига эришилади. Юқоридагилардан келиб чиқиб, ушбу пировард натижага эришиш учун криминология фанини ўрганиш объектларини таҳлил қилиш лозим бўлади. Криминологиянинг асосий объектларига кўра жиноят ва жиноятчи тушунчаси жиноят ҳуқуқи соҳасига оид, бироқ криминология уларнинг жиноий-ҳуқуқий белгиларини аниқлаш билан кифояланмайди, балки жиноят мажмуининг қонуниятларини, уларнинг ўзига хос хусусиятларини, уларнинг сабаблари, жабрланувчи ҳамда жиноятчи шахси билан жиноятчиликнинг ўзаро алоқаларини аниқлайди. Криминология жиноят ҳуқуқининг жиноят қонуни ижтимоий белгиланганлиги, жиноят ҳуқуқи нормалари ҳамда уларни амалга татбиқ этишнинг самарадорлигини ўрганувчи қисми билан айниқса узвий боғлиқдир. Ўз навбатида, жиноят ҳуқуқи социологияси маълумотларидан криминологияда жиноятчиликнинг олдини олиш тизимида

жиноят-ҳуқуқий чораларнинг роли ва ўрнини аниқлаш учун фойдаланилади. Шу нуқтаи назардан жиноий жазо криминология фани шуғулланадиган жиноятчиликнинг олдини олишнинг ижтимоий чора-тадбирларидан бири сифатида амал қилади. Жиноят ҳуқуқига таққослаганда эса, криминологиянинг мақсади кенгроқ бўлиб, жиноятчиликка қарши курашнинг мавжуд барча (шу жумладан жиноий-ҳуқуқий) усуллари ва воситаларининг самарадорлигини ўрганиш ҳамда жиноятчиликнинг олдини олишга қаратилган методлар ва чора-тадбирлар тизимини ишлаб чиқишдан иборатдир. Жиноят процесси фани ҳам криминология билан бир вазифани бажаради. Бу фан жиноят судлов ишларини юритиш жараёнида муайян жиноятлар содир этилишига имконият яратувчи сабаблар ва омилларни аниқлайди ва уларни бартараф этиш чораларини кўради. Бу вазифа 1994 йилда тасдиқланган Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси моддаларида ҳам белгиланган. Яъни жиноятларнинг олдини олиш чоралари деб номланган олтинчи бўлими, жиноятларнинг олдини олиш чоралари деб номланган 36-бобидла қуйидагилар келтирилган: 296-моддаси жиноятнинг сабабларини ва унинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитларни аниқлаш мажбурияти тўғрисида, яъни жиноят ишларини юритишда суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд жиноятнинг сабабларини ва унинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитларни аниқлашлари шартлиги белгилаб ўтилган. 297-моддасида жиноятнинг сабабларини ва унинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитларни бартараф қилиш тўғрисида суриштирувчининг, терговчининг, прокурорнинг тақдимномаси тўғрисида бўлиб, унинг диспозициясида суриштирувчи, терговчи, прокурор жиноят ишини тергов қилиш чоғида жиноятнинг сабабларини ва унинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитларни аниқлаб чиқиб, тегишли давлат органига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органига, жамоат бирлашмасига, жамоага ёки мансабдор шахсга ана шу сабаб ва шарт-шароитларни бартараф қилиш чораларини кўриш тўғрисида тақдимнома киритиши ва ушбу тақдимноманинг нусхаси ишга кўшиб қўйилиши белгилаб ўтилган. 298-моддасида жиноятнинг сабабларини ва унинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитларни бартараф қилиш тўғрисида суднинг хусусий ажрими тўғрисида бўлиб, унинг диспозициясида жиноят ишини кўриш жараёнида жиноятнинг сабаблари ва унинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитлар аниқланганидан кейин суд хусусий ажрим чиқариб, унда тегишли давлат органларидан, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларидан, жамоат бирлашмаларидан, жамоалардан ёки мансабдор шахслардан ана шу сабаб ва шарт-шароитларни бартараф этиш чораларини кўришни талаб қилиниши белгилаб ўтилган. 299-моддасида тақдимномани ва хусусий ажримларни бажариш мажбурияти тўғрисида келтирилган бўлиб, унинг диспозициясида жиноятнинг сабабларини ва унинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитларни бартараф қилиш тўғрисидаги тақдимнома ёки хусусий ажрим юборилган давлат органи, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи, жамоат бирлашмаси, жамоа ёки мансабдор шахс зарур чораларни кўриши ва кўрилган чораларнинг натижалари тўғрисида кечи билан

бир ойлик муддат ичида тегишинча суриштирувчини, терговчини, прокурорни ёки судни хабардор қилиши шартлиги, тақдимнома ёки хусусий ажрим бажарилмаган ёки виждонан бажарилмаган тақдирда корхона, муассаса ёки ташкилотнинг айбдор раҳбари қонунда назарда тутилган жавобгарликка тортилиши белгилаб ўтилган. 300-моддасида фуқаро ижтимоий бурчини намунали бажарганлиги тўғрисида тақдимнома ва хусусий ажрим тўғрисида бўлиб, унинг диспозициясида суриштирувчи, терговчи ёки прокурор — тақдимнома, суд эса, хусусий ажрим чиқариш йўли билан тегишли корхона, муассаса ва ташкилот раҳбарини ва жамоасини жиноятнинг олдини олиш ёки уни фош этишда фуқаро юксак онглилик, жасорат кўрсатгани, ижтимоий бурчини намунали бажарганлиги тўғрисида хабардор қилиши мумкинлиги белгилаб ўтилган. 21-моддасида жиноят ишларини юритишда жамоатчиликнинг иштироки тўғрисида келтирилган бўлиб, унинг диспозициясида жиноят иши бўйича тергов олиб бориш ва ишни судда кўриш чоғида суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд жиноят содир этилган ҳолатларни аниқлаб олиш, айбдорларни қидириш ва фош этиш, адолатли ҳукм чиқариш, шунингдек жиноятнинг содир этилиш сабаблари ва унга имкон берган шароитларни аниқлаш учун ўз ваколатлари доирасида жамоатчилик ёрдамидан фойдаланишга ҳақли эканлиги белгилаб ўтилган. 70-моддасида мутахассиснинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тўғрисида келтирилган бўлиб, унинг диспозициясидаги мутахассиснинг мажбуриятларида: жиноятнинг келиб чиқиш сабабларини, содир қилинишига имкон берган шароитларни аниқлаш ва уларни бартараф этиш чораларини ишлаб чиқишда суриштирувчига, терговчига, прокурорга ва судга ёрдам бериши шарт эканлиги белгилаб ўтилган. 271-моддасида процессуал мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик келтирилган бўлиб, унинг диспозициясида корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг раҳбарлари жиноятнинг сабабларига ва унинг содир этилишига имкон берган шартшароитларга барҳам бериш тўғрисидаги суриштирувчининг, терговчининг, прокурорнинг тақдимномасини ёки суднинг хусусий ажримини бажармаганлик ёхуд талаб даражасида бажармаганлик учун қонунда назарда тутилган жавобгарликка тортилишлари мумкинлиги белгилаб ўтилган. Жиноятчиликнинг сабаб ва шарт-шароитларини ўрганишнинг ахамияти криминология фанида ўз аксини топади. Криминология жиноятчиликни умумий, ижтимоий даражада ўрганади, унинг умумий ижтимоий сабаблари ва омилларини аниқлайди, жиноятчиликнинг олдини олиш чоратадбирларини умумлаштиради ва тизимга солади. Криминалистика фанида эса жиноятчилик сабабларини ўрганиш ҳамда жиноятчиликнинг олдини олишнинг бошқача даражаси амал қилади. Криминалистика муайян жиноятларни содир этиш механизмларини, жиноятларни тайёрлаш, содир этиш ҳамда жиноят изларини яшириш усулларини ўрганади. Бинобарин, жиноятларнинг олдини олиш вазифаси криминалистика фани билан муштаракдир. Криминологиядан фарқли ўлароқ, криминалистикада жиноят содир этиш ҳоллари, уларнинг олдини олиш ва уларга барҳам бериш учун шошилиш чоралар кўриш ҳақидаги энг янги маълумотлар амал қилади. Кези келганда шунини ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки,

Австрия криминалистика ва криминология фанининг асосчиси Г.Гросс ўзининг «Суд терговчилари учун қўлланма» асарида (1893 йил) полиция ва тергов органларининг жиноятчилик ҳақидаги умумлаштирилган маълумотларини таҳлил қилиб, криминология ва криминалистика фанларининг узвийлигини қайд этган. Криминология фани ва жиноят-ижроия ҳуқуқи фани турдош соҳага – такрорий жиноятчиликнинг олдини олиш, такроран жиноят содир этган (рецидивист) шахсини ҳамда уни жамиятга қайтариш масалаларини ўрганади. Бундан ташқари, улар жиноий жазонинг ҳамда уни ижро этиш шарт-шароитларининг самарадорлигини ошириш юзасидан тақлифлар ва тавсиялар ҳам ишлаб чиқади. Айрим мамлакатларда криминология пенитенциар фанлар (яъни жиноят-ижроия фанлар) доирасида ўрганилиши бежиз эмас. Гарчи жиноят-ижроия ҳуқуқининг предмети (жазони ижро этиш жараёнида ҳамда бу борада юзага келувчи ижтимоий муносабатлар) криминология предметиға нисбатан тор доирада бўлса-да, улар пировардида бир мақсадга – жиноятчиликнинг олдини олишга эришиш учун мўлжалланган. Бу мақсадга эришиш воситалари ҳар хил, бироқ улар бирбирини тўлдиради. Криминологияда қўлланиладиган жиноятчиликни энг салбий ҳодиса сифатида ўрганиш жиноят-ижроия ҳуқуқи учун ҳам фойдалидир, чунки жиноятлар озодликдан маҳрум қилиш жойларида ҳам, озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазоларға ҳукм қилинган шахслар томонидан ҳам, кам аҳамиятли қилмишлар учун ижтимоий таъсир чоралари қўлланилган шахслар томонидан ҳам содир этилади. Жиноят содир этган шахсларнинг барча тоифаларига профилактик таъсир кўрсатилади, бироқ унинг шакллари ва усуллари ҳар хил: ахлоқ тузатиш муассасаларида сақланаётган шахслар учун – жиноят-ижроия ҳуқуқи фанининг шакллари ва усуллари, бошқа шахслар учун – криминология фанининг шакллари ва усуллари қўлланилади. Амалиётда жиноят содир этган шахслар билан тарбиявий ишлар олиб бориш ҳамда огоҳлантириш методларини ишлаб чиқишда криминология ва жиноят-ҳуқуқи фани ютуқларидан фойдаланилади. Шу ўринда криминологиянинг жиноятлар статистикаси билан алоқасини ҳам қайд этиб ўтиш лозим. Зотан, жиноятчиликни ўрганиш замирида жиноятчиликнинг ҳолати ҳақидаги статистик материал, жиноятчилар шахсига доир (айниқса демографик) маълумотлар ётади, статистиканинг илмий методларидан эса криминологияда кенг фойдаланилади (айниқса кузатиш, маълумотларни йиғиш ва гуруҳлаш). Боз устига, XIV асрда криминологиянинг асосий муаммоларини айнан статистика назарийчилари томонидан ўрганиш кенг ривожланди (Францияда Герри, Бельгияда Кетле, Россияда Ткачев). Статистик таҳлил воситасида жиноятчиликнинг бошқа ижтимоий ҳодисалар билан алоқаларининг турли жиҳатлари аниқланди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.
2. А.Суюнов, М.Дустов, Ж.Умурзаков -“Божхона органларида коррупцияни олдини олишнинг илмий-назарий асослари” Тошкент 2017.
3. М.Ҳ.Рустамбоев -Жиноят ҳуқуқи (Умумий қисм).
4. Криминология учебник для вузов под ред. проф. Малкова В.Д.

5. Криминология: Учебник / Под ред. Н. Ф. Кузнецовой, В. В. Лунеева. М., 2004.